

Małgorzata Hanzl

Zakład Projektowania Urbanistycznego
Instytut Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej

ASPEKTY ZNACZENIOWE STRUKTUR MIEJSKICH. STUDIUM PRZYPADKU DZIELNIC ZAMIESZKAŁYCH PRZEZ LUDNOŚĆ ŻYDOWSKĄ W POLSCE CENTRALNEJ XIX W.*

WSTĘP

Pomimo rozległego dorobku badawczego i popularyzatorskiego¹, kultura Żydów polskich nadal pozostaje zagadnieniem mało znanym. Szczególnie niezbyt rozpoznane jest dziedzictwo materialne², zwłaszcza jeśli mowa o kulturze życia codziennego i służących jej budynkach oraz przestrzeni ulic, placów czy wnętrz kwartałów i podwórek. Często w opisach tych miejsc spotykamy stwierdzenia o ich specyficznym charakterze, atmosferze. Jednocześnie też, poczynając od oświecenia, utrwalił się stereotyp o występującym tam braku ładu. Przeprowadzone badania, wykorzystujące z jednej strony dorobek metodologiczny antropologii architektury, z drugiej zaś podejście morfologii miasta, skłoniły do poszukiwania odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób kultura życia codziennego, właściwa społeczności żydowskiej mieszkającej w granicach dzisiejszych województw mazowieckiego i łódzkiego, wpłynęła na sposób kształtowania tych fragmentów miast i miasteczek, gdzie przebywali Żydzi. Innymi słowy: jak możemy odczytać i zrozumieć te miejsca, patrząc przez pryzmat dawno minionej kultury.

Relacje łączące sferę życia społecznego oraz formę struktur miejskich stanowią przedmiot zainteresowania kilku dyscyplin, wśród których poczesne miejsce zajmują: morfologia miejska, antropologia miasta, geografia historyczna oraz historia budowy miast. Diagnozowanie uwarunkowań społecznych w tym kontekście jest elementem tradycyjnego aparatu badawczego geografów

---

* Niniejszy referat jest podsumowaniem badania finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w Krakowie (UMO-2011/03/D/HS3/01630), zatytułowanego „Analiza morfologiczna struktur miejskich w ujęciu kulturowym – społeczności żydowskie w wybranych miejscowościach województw: łódzkiego i mazowieckiego. Studium przypadku”.

¹ Olbrzymi wpływ ma w tej dziedzinie działalność Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN w Warszawie.

² O. Goldberg-Mulkiewicz, *Ethnographic Topics Relating to Jews in Polish Studies*, Jerusalem 1989.

historycznych³. Jednocześnie jednak uwarunkowania historyczne rozwoju poszczególnych dyscyplin badawczych oraz występujące różnice metodologiczne pomiędzy poszczególnymi sposobami opisu struktur miejskich, wynikające przede wszystkim z dyscypliny naukowej reprezentowanej przez poszczególnych badaczy, wywierają istotny wpływ na rezultaty samych badań. Niniejszy artykuł podejmuje próbę scharakteryzowania niektórych z tych odmienności, odnosząc spostrzeżenia natury metodologicznej do prezentowanego studium przypadku. Przy czym uwaga zwrócona została przede wszystkim ku miejscom, których gwałtowny rozwój nastąpił w dobie intensywnego uprzemysłowienia i urbanizacji ziem polskich.

A. ZAGADNIENIA METODOLOGICZNE

BADANIA MORFOLOGII MIASTA

Dokonania polskiej szkoły morfologii miejskiej⁴ bazują na opracowaniach z dziedziny geografii historycznej oraz wpisują się w działania tzw. szkoły conzenowskiej. Nurt ten, wznowiony w okresie powojennym w pracach Kazimierza Dziewońskiego⁵, znakomicie reprezentują publikacje takich autorów, jak Stefan Golachowski⁶, Janusz Pudełko⁷, Marek Koter⁸ i Mariusz

³ M. Koter, M. Kulesza, *The study of urban form in Poland*, „Urban Morphology” 2010, vol. 14, no. 2.

⁴ Cytując B. Miszewską-Lubicz (*Struktura przestrzenna Wrocławia ze szczególnym uwzględnieniem morfologii miasta*, zbiór publikacji stanowiących rozprawę habilitacyjną z 1997 r.), przedmiotem badań morfologii miast są kształt, budowa wewnętrzna i zewnętrzna oraz kształt i geneza jego części składowych, takich jak kwartały zabudowy, ulice i parcele (cyt. za: M. Koter, M. Kulesza, *Zastosowanie metod conzenowskich w polskich badaniach morfologii miast*, w: *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, red. M. Kulesza, Łódź 2008, s. 257–272).

⁵ K. Dziewoński, *Zagadnienie typologii morfologicznej miast w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne” 1962, t. 33, z. 4, s. 441–456.

⁶ S. Golachowski, *Studia historyczno-geograficzne nad Wrocławiem na przełomie XVIII i XIX w.*, „Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego” 1957, seria A, t. 12, s. 3–8; *idem*, *Studia nad miastami i wsiami śląskimi*, Opole 1969.

⁷ J. Pudełko, *Rynki w planach miast Śląska*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1959, t. 4, z. 3–4, s. 56–69; *idem*, *Niektóre zagadnienia rozplanowania miast średniowiecznych w świetle studiów nad układem Środy Śląskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1962, t. 7, z. 1, s. 23–45; *idem*, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienie działki*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1964, t. 9, z. 1, s. 3–27.

⁸ M. Koter, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, seria: „Prace Geograficzne”, nr 79, Warszawa 1969; *idem*, *Relikty osadnictwa średniowiecznego w planie współczesnej*

Kulesza⁹. Analizy sporządzone przez tych badaczy dotyczą przede wszystkim badań planów miast średniowiecznych oraz ich pozostałości w zachowanych do naszych czasów strukturach podziałów parcelacyjnych oraz układach sieci ulicznej. Badania te, wywodzące się bezpośrednio z dokonań morfologów niemieckich, rozwinęły się szczególnie intensywnie w okresie powojennym, poczynając od lat 60. Metodologia tych badań, o czym piszą Koter i Kulesza w wyczerpującym studium poświęconym tym zagadnieniom, bazowała i nadal bazuje na metodzie conzenowskiej¹⁰. Innym tematem obszernie analizowanym były przekształcenia planów miast w rezultacie formalnego planowania doby oświecenia oraz późniejsze przykłady oddziaływania tego trendu, szczególnie w rozwijających się miastach przemysłowych (np. u Kotera).

Sama metoda Conzena, rozwijana w późniejszym okresie przez np. Jeremiego W.R. Whitehanda, koncentrowała się na analizach struktur miejskich w ich aspekcie planimetrycznym, prezentowanych na tle ekonomicznym i społecznym. Cel – cytując Anne Vernez-Moudon – stanowiło poszukiwanie relacji pomiędzy miastem, jego mieszkańcami i dynamiką transformacji struktur miejskich¹¹.

Podejście bardziej architektoniczne, bazujące na typologii struktur miasta, reprezentowane jest w pracach szkoły włoskiej, której początków szukać należy w piśmiennictwie Saveria Muratoriego. Obok podejścia typologicznego odniesionego do czterech poziomów: budynku, dzielnicy, miasta i regionu, cechą charakterystyczną stanowi traktowanie historii miejsca jako elementu koniecznego do uwzględnienia w projektowaniu nowych struktur. Owa *storia operante*, czyli historia w działaniu, wskazuje na normatywny raczej niż wyłącznie kognitywny charakter prac autorów przynależących do szkoły włoskiej¹². Szczególnie widać to w pracach niezwykle płodnych architektów i teoretyków tejże szkoły, której najszerzej zapewne rozpoznawanym reprezentantem jest

---

Łodzi, „Przegląd Geograficzny” 1976, t. 48, z. 4, s. 667–687; *idem*, *Struktura morfogenetyczna wielkiego miasta na przykładzie Łodzi* „Acta Universitatis Lodziensis” 1979, seria 2, z. 21, s. 25–52; *idem*, *Rozwój układu miejskiego Łodzi wczesnoprzemysłowej*, „Miscellanea Łódzkie” 1984, z. 1, s. 54–82; *idem*, *Rola wiejskich elementów morfologicznych w procesie kształtowania układu przestrzennego Łodzi*, w: *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*, red. M. Koter, J. Tkocz, Toruń–Łódź 1994, s. 63–88.

⁹ M. Kulesza, *Zagadnienia morfogenezy i rozplanowania miast średniowiecznych w Polsce*, Łódź 2011.

¹⁰ M. Koter, M. Kulesza, *The study...*, *passim*.

¹¹ A. Vernez-Moudon, *Urban morphology as an emerging interdisciplinary field*, „Urban Morphology” 1997, vol. 1, s. 4.

¹² P. Gauthier, J. Gilliland, *Mapping urban morphology. A classification scheme for interpreting contributions to the study of urban form*, „Urban Morphology” 2006, vol. 10, no. 1.

Aldo Rossi¹³. Właściwe tej szkole szczegółowe analizy budynków i ich planów stanowią jeden z podstawowych elementów nauczania na wydziałach architektury we Włoszech.

Trzecia z uznawanych za klasyczne szkół morfologii miasta, określana powszechnie mianem francuskiej, w centrum zainteresowania stawia formę struktur miejskich postrzeganą w sposób właściwy architektom, a więc uwzględniającą trzeci wymiar i przekształcenia w skali znacznie bardziej detalicznej: budynków oraz pierzei i form ulic oraz placów¹⁴. Jednocześnie – co podkreśla Michaël Darin w studiach nad formą miejską, realizowanych w ramach prac szkoły francuskiej – dają się wyróżnić dwa główne trendy. Pierwszy z nich, reprezentowany przez klasyczne dzieło Pierre'a Lavedana¹⁵, koncentruje się wokół rozwoju idei i historii myśli urbanistycznej oraz jej oddziaływania na formę miasta. Odmienne podejście, określane jako topograficzne, którego ukoronowaniem jest monumentalna praca Marcela Poëte na temat rozwoju Paryża, odnosi się do studiów poszczególnych miast oraz szczegółowych analiz przekształceń zabudowy z zachowaniem ciągłości czasu i miejsca¹⁶.

PODEJŚCIE ANTROPOLOGICZNE – ZNACZENIE, KONTEKST I SYTUACJA

Wśród prac poświęconych analizie relacji pomiędzy życiem społecznym a formą struktur miejskich, gdzie się owo życie rozgrywało, na szczególną uwagę zasługują klasyczne studia Londynu Charlesa Bootha¹⁷ oraz prace autorów włoskich¹⁸. Jak dotąd jednak brak ujednoliconej metody analiz formy fizycznej miasta z perspektywy nauk humanistycznych i społecznych, na którą wskazuje Bandini¹⁹, nie pozwala na badanie krajobrazów miejskich w sposób uwzględniający kontekst sytuacyjny. W takim ujęciu, właściwym dla antropologii miasta, powiązania pomiędzy uwarunkowaniami społecznymi budowania miasta a formami zabudowy opierać się winny przede wszystkim na analizie

¹³ A. Rossi, *The Architecture of the City*, Cambridge–London 1984.

¹⁴ M. Darin, *The study of urban form in France*, „Urban Morphology” 1998, vol. 2, no. 2, s. 63–76; P. Gauthier, J. Gilliland, *op. cit.*

¹⁵ P. Lavedan, *Histoire de l'urbanisme. Antiquité – Moyen-Âge*, Paris 1926; *idem*, *Histoire de l'urbanisme. Renaissance et Temps modernes*, Paris 1941; *idem*, *Histoire de l'urbanisme. L'époque moderne*, Paris 1952.

¹⁶ M. Poëte, *Une vie de cité. Paris de sa naissance à nos jours*, Paris 1931.

¹⁷ C. Booth, *On the City. Physical Pattern and Social Structure. Selected Writings*, ed. H.W. Pfautz, Chicago–London 1967.

¹⁸ P.L. Cervellati, R. Scannavini, C. de Angelis, *La Nuova Cultura delle Città, La Salvaguardia dei Centri Storici, la Riappropriazione Sociale degli Organismi Urbani e l'Analisi dello Sviluppo Territoriale nell'Esperienza di Bologna*, Milano 1977.

¹⁹ M. Bandini, *Some Architectural Approaches to Urban Form*, w: *Urban Landscapes International Perspectives*, ed. J.W.R. Whitehead, P.J. Larkham, London 2000, s. 133–169.

warstwy znaczeniowej²⁰ struktur miejskich oraz rozgrywających się w miejskich przestrzeniach wydarzeń²¹. Takie podejście bazuje z jednej strony na definicji sytuacji rozumianej jako scena ludzkich aktywności²². Z drugiej zaś strony wykorzystuje znaczenie kontekstu urbanistycznego dla wzbogacenia interakcji międzyludzkich, w ten sposób udostępniając dodatkowy kanał komunikacji, uzupełniając dyskurs o zespół znaczeń o charakterze sytuacyjnym²³. Przestrzenne rozmieszczenie znaków, analogicznie do terytorialnych zachowań grup ludzi, które odzwierciedlają ich wewnętrzną organizację, można przeanalizować pod względem niesionej treści²⁴.

PRZESTRZEŃ PUBLICZNA W BADANIACH MORFOLOGII MIASTA

Szczególnie istotne są sposoby korzystania z miejskich przestrzeni i ich wzajemne powiązania, na co wskazują prace autorów takich jak Bill Hillier i Julienne Hanson²⁵ czy w innym ujęciu Stephen Marshall²⁶. Przedmiotem zainteresowania w tego rodzaju badaniach staje się forma przestrzeni publicznych. Poza analizą przekazywanych treści oraz systemem powiązań między poszczególnymi fragmentami, badania te koncentrują się wokół takich cech, jak kształt przestrzeni zewnętrznych: publicznych, półpublicznych²⁷, ogólnodostępnych; ich forma i gabaryty odniesione do ludzkiej skali czy wreszcie ich charakter i atmosfera. Tego rodzaju zestaw cech znajdujemy w pracach Amosa Rapoport²⁸. Cechy przestrzeni publicznych są również w centrum zainteresowania autorów rozwijającej się ostatnio bardzo dynamicznie tzw. szkoły portugalskiej, reprezentowanej przykładowo przez prace Vítora Oliveiry²⁹. Innym szeroko rozpoznawanym autorem, którego Pierre Gauthier i Jason Gilliland

²⁰ Przez warstwę znaczeniową architektury rozumiemy zespół cech formy wyrażających właściwe dla danej kultury treści.

²¹ U. Eco, *Function and Sign. The Semiotics of Architecture*, w: *Rethinking Architecture. A reader in Cultural Theory*, ed. N. Leich, London 1997, s. 182–202.

²² R.S. Perinbanayagam, *The Definition of the situation: an analysis of the ethnomethodological and Dramaturgical View*, „The Sociological Quarterly” 1974, vol. 15, no. 4, s. 521–541.

²³ E.T. Hall, *Beyond Culture*, New York 1989 (wyd. pol.: *Poza kulturą*).

²⁴ E. Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, Edinburgh 1959.

²⁵ B. Hillier, J. Hanson, *The Social Logic of Space*, Cambridge 1984, s. 223–224.

²⁶ S. Marshall, *Streets & Patterns*, London–New York 2006; *idem*, *Cities, Design and Evolution*, Abingdon–New York 2009.

²⁷ Przynależnych i zastrzeżonych dla wyodrębnionej zbiorowości.

²⁸ A. Rapoport, *History and Precedent in Environmental Design*, New York–London 1990; *idem*, *Culture, Architecture, and Design*, Gollion 2003.

²⁹ V. Oliveira, *Urban Morphology. An Introduction to the Study of the Physical Form of Cities*, Springer 2016.

umieszczają na pograniczu prac o charakterze normatywnym i kognitywnym i który analizuje zagadnienia percepcji struktur miejskich, w tym w szczególności przestrzeni publicznych, jest Kevin Lynch³⁰.

ROZWÓJ BADAŃ NAD MORFOLOGIĄ MIASTA

Po okresie pewnej stagnacji, wynikającej z ekspansji modernizmu w dwudziestowiecznej urbanistyce, podejście morfologiczne przeżywa ostatnio rozkwit³¹, i to w obu zastosowaniach opisanych przez Gauthiera i Gillilanda jako kognitywne – odnoszące się do badań środowiska miejskiego oraz normatywne – w pracach urbanistów³². Analizy struktur miejskich zyskują popularność w warsztacie geografów, historyków budowy miast oraz w pracach o charakterze twórczym, aplikacyjnym czy przy ustalaniu zasad regulujących nową zabudowę. Widać to również w Polsce, szczególnie w związku z działalnością prężnie rozwijającej się Sekcji Morfologii Urbanistycznej krakowskiego Oddziału PAN³³.

MORFOLOGIA MIASTA A STUDIA ZŁOŻONOŚCI (COMPLEXITY STUDIES)

Cechą, którą można odczytać już z powyższego, dość pobieżnego przeglądu głównych trendów we współczesnych badaniach nad morfologią miasta, jest pewnego rodzaju opozycja pomiędzy opisem planowania o charakterze odgórnym, realizowanego przez organa władzy, a badaniami o charakterze topograficznym³⁴, w ramach których przedmiot analiz stanowią przekształcenia konkretnego miejsca z uwzględnieniem zarówno tych, które miały swoje źródło w planowaniu o charakterze formalnym, jak i w działaniach oddolnych, określanych często terminem „wernakularyzm”. Jednak skala owych oddolnych przekształceń często wykracza poza ramy ujęcia architektonicznego właściwego architekturze wernakularnej, zdarza się też, że z racji braku dokumentacji projektowej, a więc łatwych do pozyskania źródeł historycznych, przekształcenia inicjowane oddolnie bywają pomijane w opisach. Na rangę oraz skalę tego zjawiska zwrócili uwagę badacze zajmujący się ostatnio zagadnieniami

³⁰ K. Lynch, *The Image of the City*, Cambridge 1960; *idem*, *Good City Form*, Cambridge–London 1994.

³¹ J. Rykwert, *The Seduction of Place. The History and Future of the Cities*, New York 2004, s. 4–6.

³² P. Gauthier, J. Gilliland, *op. cit.*

³³ A.A. Kantarek, *Morfologia i typologia formy urbanistycznej*, w: *Wyznaczniki kształtu współczesnej przestrzeni urbanistycznej*, red. A.A. Kantarek, Kraków 2015, s. 155–166.

³⁴ M. Darin, *op. cit.*, s. 63–76.

złożoności (*complexity*) w planowaniu³⁵. W studium będącym przedmiotem niniejszego artykułu oraz innych moich pracach³⁶ takie podejście uzyskało znaczenie centralne.

B. STUDIUM PRZYPADKU

PREZENTACJA

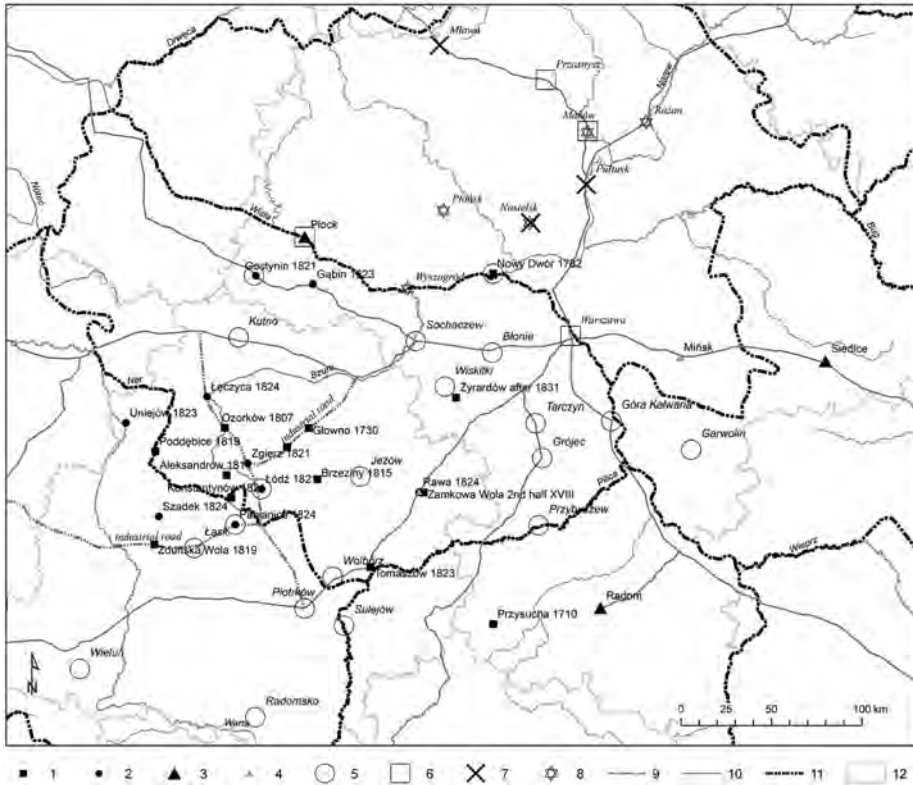
Zaprezentowane studium przypadku odnosi się do poszukiwania relacji pomiędzy strukturami urbanistycznymi zamieszkałymi w XIX w. przez społeczność żydowską a aspektami jej życia codziennego. Przedmiotem badania były miasta i miasteczka zlokalizowane w granicach obecnych województw mazowieckiego i łódzkiego. Tak zdefiniowany zakres terytorialny pozwolił na prześledzenie dynamiki rozwoju tychże społeczności na tle procesów intensywnej urbanizacji dziewiętnastowiecznej. Gwałtowny rozwój miast, zapoczątkowany jeszcze w czasach Księstwa Warszawskiego i kontynuowany w zaborze rosyjskim, wynikał przede wszystkim z rozwoju przemysłu, w tym szczególnie tekstylnego, w Królestwie Polskim, głównie w rejonie Łodzi i prowadził do ekspansji terytorialnej i przekształcenia układów miejskich.

Dodatkowym czynnikiem były zmiany wprowadzane w funkcjonowaniu administracji terytorialnej w okresie zaborów. Rysunek 1 ilustruje najważniejsze decyzje administracyjne mające wpływ na rozwój urbanizacji na omawianym obszarze. Powyższe procesy złożyły się na mozaikę, w której poszukujące źródeł utrzymania masy ludności żydowskiej, zarówno o proweniencji lokalnej, żyjące w Polsce od pokoleń, jak i zmuszone do migracji na skutek prześladowań z terytorium ówczesnej Rosji, poszukiwały możliwości zamieszkania i zarobkowania. Różnorodność stylów życia, właściwa ówczesnej populacji Żydów polskich, przekładała się na wielorakość form struktur przez nich zamieszkałych.

---

³⁵ J. Portugali, *Complexity theory as a link between space and place*, „Environment and Planning A” 2006, vol. 38, no. 4, s. 647–664, <http://www.envplan.com/abstract.cgi?id=a37260> (dostęp: 21 X 2014).

³⁶ M. Hanzl, *Towards understanding the complexity of urban culture. A case study of Jewish communities in pre-war central Poland*, w: *Complexity & Simplicity. Proceedings of the 34th International Conference on Education and Research in Computer Aided Architectural Design in Europe*, t. 2, ed. A. Herneoja, T. Österlund, P. Markkanen, Oulu 2016, s. 49–58; M. Hanzl, *Jewish neighbourhoods in prewar Poland – an attempt at typology*, w: *Architectural Research Addressing Societal Challenges*, ed. M.J. Rodrigues Couceiro da Costa et al., Boca Raton, FL 2017, s. 425–432; M. Hanzl, *Morphological analysis of urban structures – the cultural approach. Case studies of Jewish communities in Lodz and Mazovian voivodeships*, Łódź 2017.

1. Rozmieszczenie wybranych miejscowości reprezentatywnych dla omawianych w tekście zjawisk oraz profil rozwoju. 1. miasta przemysłowe – inicjatywa rządowa, 2. miasta przemysłowe – fundacja prywatna, 3. ośrodki administracji – stolice województw, 4. ośrodki administracji – stolice obwodów, 5. miejscowości, dla których opracowano plany regulacyjne (wybór), 6. miejscowości, gdzie ustalono rewiry dla ludności żydowskiej niezależnie od planów regulacji, 7. miasta, gdzie rząd pruski zlikwidował przywilej *De non tolerandis Judaeis*, 8. miasta, gdzie istotny wzrost liczby ludności żydowskiej nastąpił pod panowaniem pruskim, 9. trakt przemysłowy wytyczony dla rozwijania przemysłu włókienniczego w rejonie Łodzi, 10. główne drogi, 11. granice województw, 12. współczesne podziały administracyjne; opracowanie własne.

Analiza dystrybucji ludności żydowskiej oraz struktur miejskich przez nią zajmowanych, na tle szerszych zjawisk zachodzących w obszarze planowania formy miejskiej w zaborach i intensywnej urbanizacji tego okresu, stała się przyczynkiem do sformułowania obserwacji odnoszących się do form zabudowy i ich znaczeń³⁷. Niniejszy artykuł, ze względu na ograniczoną objętość, nie pozwala na prezentację całości wymienionych treści i zawiera podsumowanie najważniejszych wątków odniesionych do lokalnej skali.

³⁷ M. Hanzl, *Morphological analysis...*

REZULTATY BADANIA – UWARUNKOWANIA KULTUROWE
I SPOŁECZNE

Spośród podstawowych cech właściwych społeczności żydowskiej omawianego okresu wymienić należy jej różnorodność. W XIX w. tradycyjny model funkcjonowania żydowskiej społeczności, działający w oparciu o wspólnotę religijną, zaczął być podważany, po pierwsze, z racji pojawienia się nowych oświeceniowych prądów religijnych – żydowska Haskala, po drugie, z powodu przemian społecznych postępujących w efekcie gwałtownych procesów urbanizacji i industrializacji. Jednocześnie był to również okres, kiedy postawy, postrzegane wcześniej jako kultywujące tradycje w opozycji do nowych trendów, nabrały cech ortodoksyjnie zachowawczych. W XIX w. również rozwinęły się ruchy chasydzkie, w istotny sposób wpływając nie tylko na poglądy mas ludności żydowskiej, ale także na ich styl życia, spędzania czasu wolnego itp.³⁸ Bardzo szkiecowo charakteryzując w tym miejscu różnorodność, z którą wtedy zaczynamy mieć częściej do czynienia, nie można pominąć jej powiązania z formą struktur przestrzennych, które społeczność ta zajmowała.

Wśród czynników kluczowych dla kształtowania form struktur miejskich czołowe miejsce zajmuje kultura życia codziennego. Komponenty najbardziej istotne dla jej charakterystyki to:

- status materialny mieszkańców,
- dominująca religia lub odłam religijny,
- wykonywane zawody, przeważający sposób zarobkowania danej społeczności,
- migracje mieszkańców i ich pochodzenie.

Bezpośrednio po okresie rozbiorów (1772, 1793, 1795) zakres zawodów wykonywanych przez Żydów poszerzył się. Zmiany dotknęły najbardziej społeczność zamieszkującą małe miejscowości, większość z nich zajmowała się dzierżawą tawern, browarów i destylacją alkoholu³⁹. Wodziński potwierdza, że ta grupa, stanowiąca w końcu XVIII w. ok. 25% całej społeczności żydowskiej, była jednocześnie społecznością miejską utrzymującą stałe stosunki z kahałem w pobliskiej miejscowości⁴⁰. W efekcie zmian prawnych, wprowadzonych przez zaborców, sytuacja prawna ludności żydowskiej zmieniła się diametralnie (na obszarze późniejszego Księstwa Warszawskiego było to „Generalne urządzenie Żydów w prowincjach Prus Południowych

³⁸ M. Wodziński, *Space and spirit: on boundaries, hierarchies and leadership in Hasidism*, „Journal of Historical Geography” 2016, vol. 53.

³⁹ G. Dynner, *Yankel's Tavern. Jews, Liquor and Life in the Kingdom of Poland*, New York 2014.

⁴⁰ M. Wodziński, *Żydzi w okresie zaborów*, w: *Atlas historii Żydów Polskich*, red. W. Sienkiewicz, Warszawa 2010, s. 208.

i Nowo-Wschodnich”, wydane 17 kwietnia 1797 r. w Berlinie). Z jednej strony zyskali prawa obywatelskie, z drugiej jednak późniejsza eksploatacja fiskalna oraz ograniczenia działalności gospodarczej, m.in. zakaz produkcji alkoholu, a w późniejszym okresie obowiązkowa przedłużona służba wojskowa, znacznie wpłynęły na możliwości zarobkowania szerokich mas żydowskich. Dalsze ograniczenia wprowadzano stopniowo, podczas gdy liberalna konstytucja Księstwa Warszawskiego z początku dała Żydom prawa cywilne, jednak wkrótce prawo to zostało zawieszono, a następnie uchylone. Konstytucja Królestwa Polskiego nie uwzględniała Żydów wśród obywateli, którzy zasługiwali by na pełnię praw cywilnych, z wyłączeniem grup uprzywilejowanych majątkowo i zasymilowanych, po uzyskaniu odpowiedniej indywidualnej decyzji władz rosyjskich. Biorąc pod uwagę różne regulacje ograniczające prawa osiedlania się na początku lat 60. XIX w., Żydzi mogli mieszkać tylko w 246 z ogólnej liczby 453 miast i osad Królestwa⁴¹. Ten stan rzeczy utrzymał się do 1862 r., kiedy pełne prawa obywatelskie zostały przyznane żydowskiej ludności Królestwa Polskiego. Oznaczało to dużą poprawę ich sytuacji, bez ograniczeń co do osiedlania, z równymi podatkami oraz możliwością wykonywania wybranych zawodów. Zniesienie ograniczeń osiedlania skutkowało zazwyczaj ekspansją terytorialną w obrębie miast i miasteczek, niejednokrotnie wychodzącą poza granice wcześniej zajmowanego obszaru. Jednak szczegółowa analiza tych procesów znacznie wykracza poza ramy niniejszego artykułu.

Jednocześnie rozwój przemysłu doprowadził do pojawienia się całkiem nowych profesji, głównie w Warszawie, Łodzi oraz na obszarach te miasta otaczających. Posługując się kryterium statusu materialnego i profesji, można wyróżnić następujące grupy:

- niezbyt liczna bogata burżuazja: przedsiębiorcy, bankowcy, zamożni kupcy,
- inteligencja (poczynając od połowy wieku): inżynierowie, lekarze, prawnicy, naukowcy, alumni Warszawskiej Szkoły Rabinów,
- handlowcy i drobni finansjści działający w różnych skalach,
- producenci i rzemieślnicy, wraz z szeroką rzeszą czeladników, pomocników itd.,
- robotnicy niewykwalifikowani, tragarze, pracownicy dorywczy.

Żydzi zazwyczaj nie pracowali w fabrykach, jako że naruszałyby to zasady szabatu. Stąd najbiedniejsza i jednocześnie najliczniejsza grupa składała się w przeważającej większości z drobnych handlowców oraz pracowników niewykwalifikowanych, sezonowych.

Obok wykonywanej profesji i statusu materialnego istotne znaczenie zarówno dla wyboru miejsca osiedlenia, jak i sposobu kształtowania formy

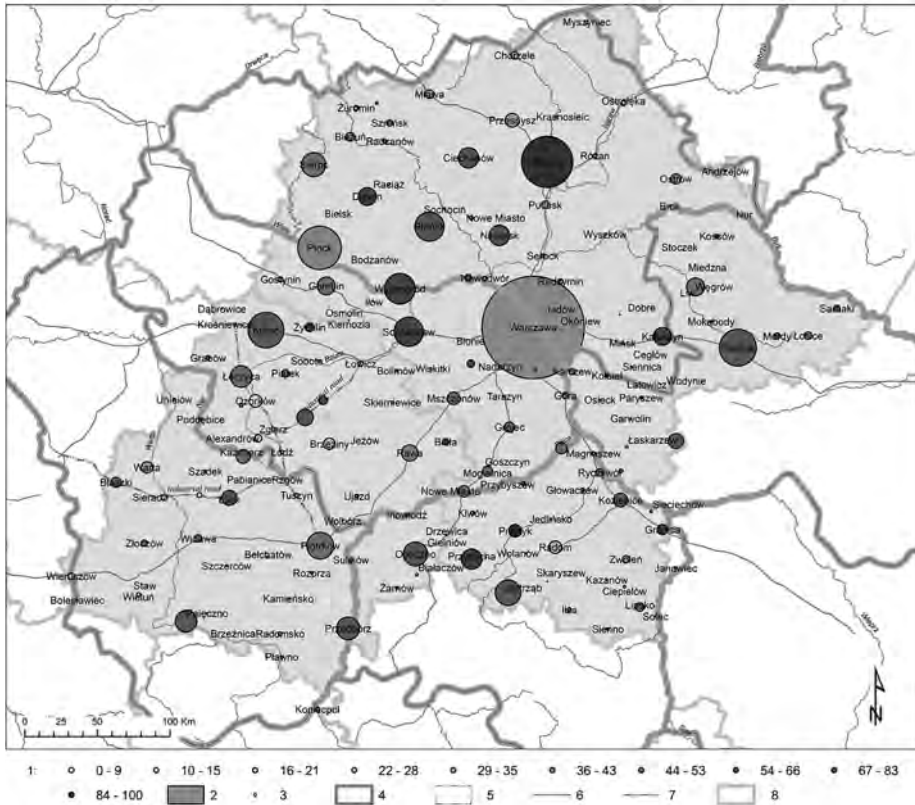
---

⁴¹ A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX wieku. Studia i szkice*, Warszawa 1983, s. 142.

zabudowy miało pochodzenie. W tej grupie szczególnie ważna była imigracja mas ludności żydowskiej z Rosji w drugiej połowie XIX w. Zasoby materialne, którymi przybysze dysponowali, jak również rozległe kontakty handlowe wywarły stymulujący wpływ na rozwój gospodarczy szeregu miejscowości. Wyraźnie widać to w Brzezinach pod Łodzią, gdzie dzięki przybyszom rozwinęło się krawiectwo. Również w Łodzi napływ zasobnych materialnie Żydów z obszaru Rosji przyczynił się do znacznego poszerzenia obszaru zajmowanego przez społeczność żydowską. W obu przypadkach bezpośrednim odbiciem działalności gospodarczej przybyszów było wzmocnienie bazy ekonomicznej ludności żydowskiej, co pozwoliło na wznoszenie licznych budowli murowanych.

Bardzo duże znaczenie dla analizy struktur miejskich pozostających w sferze oddziaływania społeczności żydowskiej miał również wzrost demograficzny, wyjątkowo intensywny w obrębie tej grupy w XIX w. Rozmieszczenie ludności żydowskiej w miastach Królestwa Polskiego u progu ery przemysłowej ilustrują statystyki Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z 1827 r. [il. 2].

Zestawiając liczbę ludności i ich rozmieszczenie w poszczególnych miastach ze strukturą tej społeczności oraz analizując dynamikę rozwoju, wyraźne staje się rozróżnienie na grupy o odmiennej kulturze życia codziennego. Zjawisko to zaostriżyło się w drugiej połowie XIX w., po uzyskaniu przez Żydów pełni praw obywatelskich. Jednostki bardziej przedsiębiorcze, dynamiczne, podejmowały działalność gospodarczą, która zazwyczaj obok poprawy ich stanu materialnego, prowadziła do zmiany miejsca zamieszkania w dzielnicy postrzeganej jako lepsza. Przy czym, co wyraźnie widać na przykładzie większych miast, w tym szczególnie Łodzi, gdzie różnorodność grup społecznych miała szansę rozwinąć się pełniej, zjawisko to dotyczyło zarówno warstw o bardziej, jak i mniej tradycyjnym światopoglądzie. Jednocześnie bezpośrednie relacje utrzymywane przez rodziny o poglądach tradycyjnych z gminą żydowską skutkowały zazwyczaj zamieszkaniem w bliskiej odległości od siedziby gminy. Biedota pozostawała, niezależnie od światopoglądu, w dzielnicach postrzeganych jako bardziej tradycyjne. Obserwując dynamikę przestrzenną ekspansji warstw ludności żydowskiej w obrębie Łodzi, co łatwo prześledzić, analizując lokalizację firm oraz instytucji, wyraźnie widać, że w miarę akumulacji kapitału bariery przestrzenne dla bogatszych przedsiębiorców w coraz większym stopniu traciły znaczenie. Utrzymało się natomiast przestrzenne rozwarstwienie, zapoczątkowane jeszcze przez ustalenia dla wydzielonego rewiru, które zezwalały ludności zasymilowanej i o wysokim statusie materialnym na zamieszkiwanie poza tym obszarem. Ta stratyfikacja skutkowałą wykształceniem się obszarów o wyraźnie odmiennych cechach przestrzennych, rejony zajmowane przez ludność o wyższym stopniu akulturacji lub zasymilowaną w znacznie mniejszym stopniu odróżniały się od obszarów o innej niż żydowska przynależności kulturowej.

2. Udział społeczności żydowskiej w ogólnej liczbie ludności w roku 1827, dane Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji 1827. 1. udział ludności żydowskiej w ogólnej liczbie ludności w 1827 w miastach i miasteczkach, wielkość kropki opisuje wielkość osiedla, 2. Warszawa, 3. pozostałe miasta, 4. granice województw, 5. granice powiatów, 6. główne drogi, 7. trakt przemysłowy, 8. obecne granice administracyjne; opracowanie własne.

Odnosząc dalsze rozważania do poziomu dzielnicy, przedmiotem zainteresowania uczynię struktury przestrzenne, należące do grup kultuwujących tradycyjną kulturę żydowską, gdzie intensywność cech właściwych tej społeczności była najwyższa. Zgodnie z teorią sformułowaną przez Edwarda T. Halla (w *Hidden Dimension*) miejsca przynależące do kultury tradycyjnej, o wyraźnie określonych regułach życia społecznego, charakteryzują się wysokim stopniem zdefiniowania kontekstu. Bogaty zbiór znaczeń przekazywany bywa w takich kulturach za pośrednictwem cech o charakterze sytuacyjnym, a więc w omawianej kwestii – cech środowiska miejskiego. W przypadku asymilacji lub akulturacji ten zbiór znaczeń i uwarunkowań ulegał osłabieniu, łącząc się z innymi i przekształcając w kierunku cech bardziej uniwersalnych.

REZULTATY BADANIA – FORMA ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENI

Analizie, obok uwarunkowań społecznych, kulturowych i społecznych, poddano przede wszystkim cechy formalne przestrzeni zewnętrznych, takie jak: skala, rytmy, urozmaicenie (pofałdowanie) ściany wnętrza urbanistycznego, wariacje sylwety itd. Stwierdzono, iż nakładanie się wzorców kulturowych wiodło do mieszania się preferencji estetycznych, które – istniejąc równolegle ze zróżnicowanymi możliwościami ekonomicznymi – wyrażało się w odmienności form. Objawiała się ona poprzez występowanie wzdłuż tej samej ulicy zabudowy o bardzo zróżnicowanych gabarytach, w tym w szczególności wysokości, ale również różnych materiałach, standardach wykończenia czy też detalach i dekoracjach architektonicznych.

A) ŁAD PRZESTRZENI

Jednocześnie w licznych opracowaniach na temat dzielnic zajmowanych przez ludność żydowską powtarzają się stwierdzenia odnoszące się do braku ładu, nieporządku czy wręcz bałaganu. Przekształcenia miast, zamierzone jako element szerszych działań dążących do odtworzenia polskiej państwowości, miały doprowadzić do wzmocnienia władzy państwowej i odejścia do przestarzałych struktur feudalnych. Omawiając dzielnice zamieszkałe przez Żydów, większość autorów odwołuje się do cech przypisywanych tym miejscom, poczynając od XVI w., takich jak: przeludnienie, chaotyczne rozmieszczenie budynków, brak ciągłości struktur, niekontrolowane przekształcenia układu działek itd.⁴² Tymczasem bieda i co za tym idzie brak należytego utrzymania zabudowy były obecne również w innych dzielnicach zamieszkałych przez ludność o podobnie niskim statusie społecznym. Nie bagatelizując problemów biedy i przeludnienia, częściowo wrażenie „bałaganu” mogło wynikać z odmiennej percepcji ładu przestrzennego u ludności żydowskiej i polskiej. Transformacje wcześniejszej parcelacji oraz formy zabudowy pozornie respektowały reguły narzucone przykładowo linią zabudowy, choć w rzeczywistości odkształcały jej linearny przebieg. Zazwyczaj przypisywano je działaniom spekulacyjnym albo właśnie brakowi dbałości o porządek. Wyraźnie widoczne w planach miast zamieszkałych przez ludność żydowską transformacje te stanowiły zagadnienie kulturowe, element odmiennej organizacji społecznej.

Pozorny brak porządku mógł być również częściowo skutkiem nieprzwiązywania wagi do zewnętrznej manifestacji dostatku, typowej dla Żydów, a wywodzącej się z braku bezpieczeństwa i służącej nieprovokowaniu wrogości przeciwko tej grupie. Historycy często cytują postawę przywódców społeczności

⁴² M. Piechotka, K. Piechotka, *Oppidum Judaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, s. 63.

żydowskiej, którzy świadomi braku stabilności sytuacji, zakazali w prawie wydanym przez Va'ad Arba Aratzot (żydowski Sejm Czterech Ziem) ostentacyjnego demonstrowania bogactwa⁴³.

B) UKŁAD SOCJOMETRYCZNY

Poza postrzeganiem brakiem ładu, który pojawił się jako efekt różnorodności stylów życia, statusu ekonomicznego i potrzeb w obrębie społeczności żydowskiej skupionej w ograniczonej przestrzeni, charakter przestrzeni zewnętrznych był wyznaczony przez ich funkcje. Hillier i Hanson⁴⁴ odnoszą się do wykorzystania przestrzeni, wzorców zachowań właściwych różnym społecznościom, jako determinanty kształtu struktur miejskich. Sposób, w jaki przestrzeń była użytkowana, zmieniał się wraz z przybyciem Żydów. Bardziej rozdrobnione i linearne fragmenty zabudowy, rozmieszczone wzdłuż ulic, ulegały przekształceniu w obszary o charakterze ciągłym, uzyskując siatkę połączeń wewnątrz kwartałów zabudowy, zogniskowaną wokół miejsc charakterystycznych dla społeczności żydowskiej. Miejsc, które przynależały do trzech podstawowych obszarów życia:

- *sacrum* – reprezentowanego przez synagogę lub bożnicę, dom studiów (*beit midrash*), łaźnię rytualną oraz inne obiekty właściwe kultowi,
- *profanum* – właściwego dla pracy i reprezentowanego przez rynek jako miejsce wymiany produktów wytwórczości i działalności handlowej,
- *domus* – poczynając od XIX w. reprezentowanego przez dziedziniec, podwórko kamienicy miejskiej.

Przekształcenia uprzedniej parcelacji, wyraźne w planach dzielnic zamieszkałych przez ludność żydowską, podążały w ślad za powyższą organizacją społeczną. Historycznie silna wspólnota, reprezentowana przez władze kahalne, praktycznie niezależna od praw miejskich, funkcjonowała w oddzieleniu od otaczającego miasta, nawet jeśli była dobrze z nim zintegrowana i dbała o jego potrzeby. Ta pozycja znajdowała swoje odbicie w strukturze miejskiej, z przestrzenią wewnętrzną w obrębie bloków zabudowy zajmowanych przez ludność żydowską, pozornie nieuporządkowaną i nieprzyjazną dla przybyszów z zewnątrz, dla Żydów swojską, służącą jako rozszerzenie mieszkań oraz jako przestrzeń wewnętrznej cyrkulacji. Ostatnią obserwację potwierdza tradycja stosowania tzw. *eruwim*⁴⁵, wydzielających przestrzeń prywatną, w której granicach można było przenosić rzeczy podczas szabatu. Przegrody służące

⁴³ *Pinkas ha-keszerim shel kehilat Pozna*, red. D. Avron, Jerusaleń 1996.

⁴⁴ B. Hillier, J. Hanson, *op. cit.*, s. 27.

⁴⁵ Tymczasowe przegrody: sznury, łańcuchy itd., wydzielające przestrzeń prywatną podczas szabasu. Zazwyczaj otaczały kwartały zabudowy, gdzie mieszkali Żydzi.

3. Podwórko łódzkiej kamienicy. Rysunek własny na podstawie zdjęcia Włodzimierza Pfeiffera; Archiwum Państwowe w Łodzi.

wydzieleniu tych specjalnych stref przyjmowały formę bądź już funkcjonujących w danym miejscu krawędzi, bądź też stosowano specjalne łańcuchy lub sznury definiujące materialnie zasięg oddzielenia.

C) SPOSÓB REALIZACJI PRZEKSZTAŁCENÍ

Przekształcenia, o których mowa powyżej, następowały niezależnie od wcześniejszego sposobu rozplanowania danej miejscowości. Jednocześnie, co charakterystyczne dla społeczności żydowskich, zmiany wprowadzane były stopniowo, w sposób ewolucyjny oraz kontynuujący już zastany porządek rzeczy. W przypadku dotychczasowych planów miast średniowiecznych adaptacja do potrzeb

dziewiętnastowiecznej urbanizacji zachodziła bez znaczących zmian układu, głównie przez wymianę zabudowy oraz stopniową reorganizację przestrzeni wewnątrz kwartałów, umożliwiając inną niż do tej pory organizację wewnętrznej cyrkulacji dla zaspokojenia bieżących potrzeb. Jako że analizy sposobu realizacji transformacji struktur miejskich są jednym z bardziej znaczących tematów badań morfologicznych, warto zwrócić uwagę na ową stopniowość realizacji transformacji, często ograniczających się wyłącznie do wprowadzenia nowej ulicy lub przejścia, w niewielkim jedynie stopniu oddziałującej na rozplanowanie ogólnodostępnej przestrzeni publicznej. Przekształcenia polegały również na dogęszczaniu już istniejących struktur, wprowadzaniu drugiej linii zabudowy, a także stopniowym urozmaicaniu linii brzegowej ulicy.

Podobne procesy zachodziły w przekształceniach miasta w baroku (jak to miało miejsce w Górze Kalwarii) albo w układach o proveniencji klasycystycznej. W przypadku układów geometrycznych doby klasycyzmu (jak np. w Łodzi, w rejonie Nowego Miasta bezpośrednio sąsiadującego z pl. Wolności i ul. Nowomiejską, zamieszkałego przez Żydów) wewnętrzne pasaże i podwórka uzupełniały formalny układ przestrzeni publicznych ulic i placów, służąc trzem wymienionym powyżej sferom życia, niezależnie od systemu przestrzeni publicznych użytkowanych przez innych mieszkańców.

PODSUMOWANIE

Podsumowując powyższe rozważania, można stwierdzić, za Hillierem i Hanson⁴⁶, że sposób wykorzystania przestrzeni i wzorce zachowań właściwe różnym kulturom i grupom etnicznym determinują kształt przestrzeni miejskich.

Różnice w rozwoju morfologicznym miejsc przynależących do różnych kultur są szczególnie wyraźne w miastach, które stały się tygłem różnych społeczności. Taka sytuacja miała miejsce w niemal wszystkich miastach i miasteczkach centralnej Polski, stanowiących przedmiot niniejszego badania, przy czym miejsca zamieszkałe przez ludność żydowską wyraźnie dają się wyodrębnić. Każda z miejscowości, gdzie osiedlali się Żydzi, posiadała swoją odrębną specyfikę, jednak wątki przestrzenne i szczególnie konstytucja form fizycznych powtarzały się wszędzie tam, gdzie występowała tradycyjna kultura żydowska. Miejsca te od otoczenia odróżniał silny charakter miejski, objawiający się wyższymi gęstościami zaludnienia i zabudowy oraz obfitością przestrzeni ułatwiających kontakty społeczne. Ogólne ograniczenie dostępnej przestrzeni prowadziło do nakładania się różnych aktywności w ramach współdzielonej przestrzeni. Niewielkie na ogół lokale oraz brak w nich miejsca na wszystkie

---

⁴⁶ B. Hillier, J. Hanson, *op. cit.*, s. 223–224.

aktywności domowe powodowały lokalizowanie ich na zewnątrz, na podwórkach. Podobnie działalność handlowa rozszerzała się na otaczające rynki i place targowe, podwórka i pasáže, często znacznie dalej. Intensywniejsze wykorzystanie przestrzeni zewnętrznej, w której różne aktywności się nakładały, powodowały zatłoczenie. Przebywanie na zewnątrz stymulowało życie miejskie i pozwalało na tworzenie się relacji społecznych, jednocześnie służąc wykształceniu swoistych zwyczajów użytkowania tejże przestrzeni. Obok samej gęstości wpływało to na zdecydowanie bardziej miejski charakter dzielnic żydowskich.

Właściwy społecznościom żydowskim w centralnej Polsce *habitus*⁴⁷, rozumiany jako zespół struktur miejskich i sytuacji społecznych, odzwierciedlających właściwe im zwyczaje i praktyki dnia codziennego, stał się zapisem tychże praktyk. Struktury, które pozostały, uzupełnione o ich tło kulturowe, pozwalają nam na odczytanie tych minionych aktywności i relacji. Nałożenie różnych wątków przestrzennych oraz badanie przekształceń zabudowy i parcelacji ułatwiają wyodrębnienie cech odpowiadających poszczególnym okresom mieszkania Żydów w centralnej Polsce oraz niektórych różnic w obrębie tej grupy. Na tym tle wiek XIX wyróżnił się niespotykanym wcześniej nasileniem urbanizacji oraz rozwojem nowych sposobów zarobkowania. Rozwój liczby społeczności żydowskiej w tym okresie przyczynił się do jej ekspansji terytorialnej oraz znacznie zwiększył stopień współdziałania w procesie kształtowania miast. Jednocześnie różnicowanie się zawodowe w obrębie samej społeczności doprowadziło do znacznego rozwarstwienia, co było szczególnie widoczne w większych miastach, takich jak Warszawa czy Łódź. Wiele budynków powstałych w tym czasie nadal nadaje tym miejscom specyficzny charakter. Niniejsze badania winny być kontynuowane, aby móc w pełni docenić i zrozumieć zarówno dziedzictwo architektoniczne, jak i rozwój struktur miejskich na tle bogactwa i różnorodności stylów życia właściwych społeczności żydowskiej w centralnej Polsce.

---

⁴⁷ P. Bourdieu, *Esquisse d'une théorie de la pratique. Précédé de trois études d'ethnologie kabyle*, Paris 1972, s. 247; P. Panerai, J.C. Depaule, M. Demorgon, *Analyse urbaine*, Marseille 2009, s. 160.